

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,**професор**Полтавського інституту бізнесу**Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»*

ВІНДИКАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ НЕТИТУЛЬНОГО ВОЛОДІННЯ ТА ЕЛЕМЕНТ ПОСЕСОРНОГО ЗАХИСТУ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню питання про визначеність правового статусу особи, яка без належного правового титулу утримує чуже майно. Проаналізовано співвідношення між двома схожими за змістом, але різними за наслідками і темпоральними виявами матеріально-правовими механізмами набуття права власності: при купівлі речі у неповноважного відчужувача та за набувальною давністю.

Детально розглянутий віндикаційний механізм витребування власної речі із чужого незаконного володіння. Наголошується, що він є найбільш виваженим інструментом, який дозволяє повернути втрачене майно його власникові, а також захищає добросовісного володільця від огульних вимог недбайливого власника. Вивчена результативність віндикації залежно від пред'явлення позовного домагання в межах позовної давності, добросовісності окупанта та обставин вибуття спірного майна з володіння власника. Встановлено, що добросовісність давнісного утримувача має значення лише тоді, коли вона існувала на момент окупації, при цьому вона презумується. Також результат подібного домагання істотно залежить від часу пред'явлення вимоги (в межах позовної давності чи ні). Надана оцінка механізму заперечення проти віндикації в сенсі його позиціонування як елемента посесорного володільницького захисту.

Отриманий висновок, що вказаний захисний інструментарій має значення виключно у разі, коли був дефект вибуття майна з володіння власника і позовна давність за вимогами не скінчилася. У протилежному випадку набувач вважається таким, що за правилом ст. 330 ЦК України набув власність у момент отримання речі від неповноважного продавця і віндикація в судовому порядку не можлива по суті. Коли ж спливла позовна давність, майно залишається у володільця саме з цієї причини, а вирішення спору не потребує задіяння механізму заперечення проти віндикації. У роботі також висловлене авторське бачення наслідків закінчення набувальної давності та їхньої відмінності від набуття нетитульним окупантом власності в момент отримання речі від неповноважного відчужувача.

Ключові слова: віндикація, посесорний захист, заперечення проти віндикації.

Постановка проблеми. Багатогранність цивільно-правових відносин породжує різні матеріальні права та обов'язки їхніх учасників. Одним із досить цікавих виявів реальних майнових відносин вважається фактичне користування чужою річчю без якогось правового титулу. Хочемо ми того, чи ні,

але де-факто подібне використання майна має досить широке поширення.

Українське цивільне законодавство поки що непевно, але наполегливо намагається відповідати потребі дня і запроваджує механізм реалізації права володіння чужою річчю і права на захист від порушення такого володіння, в тому числі і від власника. Так, нормативно врегульовані питання набуття власності під час отримання речі від неповноважного відчужувача (ст. 330 ЦКУ) та за набувальною давністю (ст. 344 ЦКУ). При цьому в обох випадках визначальним є добросовісний статус окупанта, bona fides має бути присутня на час отримання майна. Інакше кажучи, набувач не повинен усвідомлювати факту незаконності відчуження.

Добросовісність володіння чужою річчю є внутрішнім показником усвідомлення певного майнового стану самим суб'єктом. Вважаючи себе законним набувачем речі, пізнаючи соціальну цінність власної особистості, він одночасно визнає автономію контрагента, виявляє повагу до нього. Саме таким чином відповідний суб'єкт забезпечує міцність створеного ним матеріального зв'язку.

Отже, поняття добросовісності є виявом конформності щодо принципів справедливості, усвідомлених та сприйнятих особою на рівні індивідуальних ціннісних орієнтацій. Однак національне законодавство, на жаль, не проводить чіткої межі між давнісним набуттям власності і отриманням цього права відразу з прийняттям речі від неповноважного відчужувача. Така конструкція сутнісно дуже близька до іншої – набуття права власності в результаті тривалого відкритого та безперервного володіння чужим майном і стає досить актуальним з'ясування співвідношення між двома здавалося б досить близькими за змістом матеріально-правовими механізмами набуття права власності: при купівлі речі у неповноважного відчужувача (ст. 330 ЦКУ) і за набувальною давністю (ст. 344 ЦКУ). Попри певну зовнішню схожість вони все ж є неоднаковими за сутністю. Крім того, особа, яка утримує річ за давністю впродовж визначеного законом строку, може бути позбавлена володіння за вимогою власника, тоді як той, хто став власником у момент передачі йому майна, – захищений від цього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням, пов'язаним із механізмами здійснення права володіння чужою річчю, юридичної легітиматії тривалої незаконної окупації та захисту фактичного утримання, присвячені праці

таких вчених, як М.А. Левитський, Д.І. Мейер, Б.Б. Черепашін, К.І. Скловський, Г.А. Гаджієв, А.І. Авласевич, В.І. Цікало, О.М. Латієв, В.П. Маковій та інших. У вказаних роботах надавалася різна правова оцінка досліджуваних особливостей безтитульного володіння, перетворення його у право власності та стосовно правомочностей давнісного окупанта. Однак не знайшло наукового висвітлення питання щодо розробки концепції володільницького захисту незалежно від правового титулу та знаходження відповідного балансу із правом власності для досягнення кращої динаміки матеріального речового обороту.

Також цікавим і не досить вивченим є питання правової колізії між статичним правом власності не володіючого власника та динамічним правом володіючого не власника. Традиційно в науці цивільстики було прийнято вирішувати її шляхом побудови відповідного захисного інструментарію – ввідикації та ввідикаційних обмежень. Тож чи дійсно існуючий механізм правового захисту вказаних прав учасників відносин є адекватним і дієвим? Дослідження вказаного питання та напрацювання практичних рекомендацій щодо природи захисного механізму реального володіння становить мету цієї статті.

Вклад основного матеріалу дослідження. У правовій літературі та цивільному законодавстві вже досить давно проведено розподіл незаконного володіння на добросовісне та недобросовісне. Зокрема, ще у римському праві кваліфікація володіння як добросовісного чи недобросовісного встановлювалася залежно від того, усвідомлював (мав усвідомлювати) набувач сам факт протиправності володіння річчю чи ні [1, с. 80]. Добросовісним згідно з цією класифікацією є таке володіння (*possessio bonae fidei*), коли суб'єкт не знав і не міг знати про те, що він володіє чужою річчю [2]. Прикладом подібного незаконного володіння майном може бути ситуація, коли покупець не мав жодних підстав вважати, що купує річ, яка не належить продавцеві.

При цьому добросовісний набувач за певних обставин може стати власником отриманого ним майна у момент заволодіння ним, а у разі, коли повний набір необхідних для цього передумов відсутній, відбувається так зване давнісне володіння, зі спливом якого особа стає власником утримуваного майна. Оскільки строки такого володіння (набувальна давність) є досить тривалими, правове становище суб'єктно-об'єктного його складу становить значний науковий та практичний інтерес. Як же кваліфікувати правовий статус володільця, який спостерігається протягом перебігу набувального строку? Можливо, у цей період взагалі не існує ніякого правовідношення, а законодавство фіксує лише фактичний стан майнового діяння?

Питання досить актуальні. У науковій літературі такого володільця прийнято називати давнісним. Він впродовж набувальної давності утримує майно, причому таке утримання вважається правомірним, однак подібне твердження має багато критичних оцінок. Хоча закон і надає можливість судового захисту проти самовільного вилучення майна третіми особами від нетитульного володільця, цей механізм є досить проблематичним з огляду на відсутність у позивача документів, що підтверджують право, яке захищається. Адже у правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого регулювання. Тому нормальне функціонування відносин у повному обсязі може існувати тільки за демократичних правових режимів, які здатні забезпечити прийняті закони,

адекватні сутності права [3, с. 26]. З огляду на те, що поки що не запровадження в нашому правовому полі посесорного захисту, їх відсутність робить юрисдикційний судовий захист малоперспективним. Ще гірша ситуація навіть для добросовісного узукапієнта, коли претензії на майно, яким він володіє без титулу, пред'являє неволодіючий власник. У нього якраз є документи, що посвідчують право, хоча, можливо, свого часу він втратив річ у зв'язку з власною виною: умисною чи необережною.

Вирішення судового спору в подібному випадку аж ніяк не можна звести до конкуренції документів. То буде дуже спрощений і нечесний поєдинок. У ньому добросовісний окупант, який певний, іноді тривалий час правомірно утримував річ, був би стороною, яка програла, тоді як власник, що не виявляв обачливості і властивої хазяїну розсудливості, – переможцем. Вже здавна подібну колізію намагаються вирішити у правовому контексті, запровадивши так званий ввідикаційний механізм витребування власної речі із чужого незаконного володіння.

По-перше, це необхідно для того, щоб легітимізувати наявність певного повноваження у нетитульного володільця. За відсутності прямих приписів закону (повторимо, це дуже необхідно, але наразі відсутнє, тож маємо те, що маємо) правовий статус суб'єкта, який незаконно володіє чужою річчю, побічно підтверджується в результаті дослідження сутності інших нормативних приписів. Скажімо, *право володіння* за сенсом ч. 2 ст. 399 ЦКУ припиняється у разі витребування майна власником. Подібне витребування у цивільному праві вже здавна віднесене до речових способів захисту права власності і має назву ввідикаційного домагання [4, с. 97]. За своїм визначенням ввідикація є вимогою про відібрання речі у нетитульного володільця (ч. 1 ст. 388 ЦКУ). Та, кажучи про припинення *права* шляхом відібрання майна у незаконного володільця, закон тим самим легітимізує *матеріальне право*, що перебувало у володільця до відібрання речі.

По-друге, спеціальний юридичний механізм був викликаний особливостями регулювання. Дійсно, до суб'єктивного складу такого правового явища як ввідикація за його класичним визначенням відноситься ввідикант – носій правового титулу на річ і зобов'язана особа, яка є володільцем пасивної легітимізації. Останнім може бути будь-який незаконний набувач, який де-факто утримує річ, в тому числі узукапієнт, що володіє для давності чужим майном без згоди власника. У кредитора за цим правовідношенням є право вимагати повернення своєї речі шляхом правового впливу на поведінку зобов'язаної особи, а у боржника – обов'язок вчинити відповідні вимозі дії.

Ввідикація вважається найбільш вираженим інструментом, який дозволяє повернути втрачене майно його власникові та захищає добросовісного володільця від огульних вимог недбайливого власника. Результативність ввідикації також істотно залежить від того, чи пред'явлено позовне домагання в межах позовної давності, добросовісності окупанта та обставин вибуття спірного майна з володіння власника. Річ не може бути відібрана у добросовісного набувача за правилом ст. 388 ЦКУ, якщо її перехід до нього відбувся на оплатній основі і при цьому майно було отримане від недобросовісного відчужувача, від якого як володільця не можливо витребувати майно, бо воно вибуло від власника без дефекту його волі.

Важливо, що добросовісність давнісного утримувача має значення лише тоді, коли вона існувала на момент окупації, при цьому вона презумується: він, якщо не доведено протилежне,

вважається таким, що не знав і не міг знати про дефектність продавця. Той факт, що із пред'явленням позову про витребування майна фактичного володільця повідомили про наявність власника вже не може суттєво вплинути на його правовий статус. А ось домагання залежно від часу пред'явлення вимоги (в межах позовної давності чи ні) істотно позначається на результаті віндикації і на можливості набуття права власності на майно за набувальною давністю.

Вирішальною є судова оцінка обставин спору. Так, володільець може і не визнати достовірності фактів про вибуття майна зі сторони власника. У цьому разі спір має вирішити суд. Усі сутнісні питання мусять бути з'ясовані, навіть при пропуску строку домагання. Адже, як відомо, навіть у разі звернення з позовом після спливу позовної давності правозастосовний орган мусить розглянути спір по суті та встановити правове становище учасників спору.

Тому попри можливу результативність вирішення спору по суті суд обов'язково визначить характер володіння, його добросовісність чи недобросовісність. Таким чином, повідомлення добросовісного незаконного володільця про неправомірність володіння за наявності заперечень останнього не робить його автоматично недобросовісним. Це означає, що перебіг набувальної давності у момент такого повідомлення не припиняється. Тим більше, що суд може і не задовольнити вимоги власника за віндикаційним позовом, якщо останній пред'явлено поза межами позовної давності. Отже, пропозиція про обов'язкове коригування порядку обчислення набувальної давності від моменту пред'явлення позову (переривання) або на час розгляду позову (зупинення) є невинуватною: у випадку задоволення віндикаційного домагання давніший набувальний строк припиняється, а при судовій відмові у задоволенні такої вимоги коригування набувальної давності є недоречним з огляду на відсутність правових підстав для позову¹.

Саме захисні можливості незаконного, але добросовісного окупанта і становлять камінь спотикання в сучасній цивілістиці. Суперечності в літературі насамперед виникають з приводу питання про наявність чи відсутність підстав для заперечень проти віндикації. Адже цей факт може стати достеменно відомим лише згодом. По-перше, власник, який значною мірою володіє необхідними відомостями, здебільшого дізнається про факт незаконного відчуження свого майна через проміжок (іноді значний) часу. По-друге, оцінку тих фактів, які сторони майбутнього віндикаційного спору з протилежними переконаннями вважають такими, що підтверджують презумпцію саме на їхню користь, надає лише суд. Саме цей орган вирішує, є обставини заперечуючими проти віндикації чи ні. Тому, враховуючи вказані обставини темпорального штибу, у цивілістичній науці пропонувалося відкласти термін переходу власності до добросовісного набувача від моменту фактичної передачі йому речі неуповноваженим відчужувачем до часу визначення вказаних вище факторів.

Але такий підхід замість вирішення проблем ще більше їх ускладнює. Насамперед це пов'язано із вже прокоментованими обставинами. Знову йдеться про залежність правового результату від активності первинного власника. Адже наявність повного пакету заперечень проти віндикації може бути виявлена,

наприклад, через тиждень після втрати речі власником при розгляді його позову. Однак це може відбутися наприкінці позовної давності. Правовий результат буде таким же за змістом, але в темпоральному плані зовсім іншим.

Нарешті, третій варіант: судове з'ясування фактів обґрунтованості заперечень проти віндикації відбулося внаслідок пред'явлення позову після закінчення позовного строку. У цій ситуації результат судового розсуду буде іншим – у позові відмовлено за спливом давності домагання. Тож обґрунтованість заперечень проти віндикації, хоча і встановлює правовий статус осіб, тут взагалі не має вирішального значення. Остання ж опція – позов про витребування майна із чужого незаконного володіння взагалі не пред'являється. Тут особлива ситуація – питання про обґрунтованість заперечень взагалі залишається не з'ясованим.

Бачимо, що наслідок розгляду віндикаційного позову залежно від наявності обставин для заперечення, строків пред'явлення позову і навіть від самої події такого пред'явлення для набуття права власності нетитульним набувачем може бути абсолютно різним. То не є добре, оскільки перетворює ситуацію із визначеністю власницьких прав у тривало непевну. Це шкодить динаміці речового обороту та руху цивільних відносин загалом. Єдиним позитивним виходом із ситуації вбачається нормативне запровадження механізму, коли добросовісний незаконний набувач отримує власність у момент передачі йому речі від неповноважного продавця. Подібні пропозиції неодноразово виказувалися багатьма дослідниками питання, у тому числі й нами [5, с. 42–43]. Приблизно таку ж конструкцію багато вчених вбачає у ст. 330 ЦК України (хоча, звісно, її треба було б викласти однозначніше і певніше). Якщо так, то нетитульний окупант набуває прав власника відразу після отримання майна і приймає правомірну участь у матеріальному обороті. А у випадку подальшого відчуження речі за віндикаційним позовом відповідним рішенням вказаний перехід скасовується.

У літературі зазначається, що при віндикаційних вимогах володільець, який виступає відповідачем і добросовісно заволодів майном від фактичного самоуправного порушника або пізніших аукторів, має право захищатися за допомогою заперечень проти віндикації. Така позиція є загальноприйнятною і заперечень не викликає. Натомість спірною є теза, за якою окремі дослідники у віндикації вбачають основний сенс посесорного захисту [6, с. 13]. Вважаємо таку позицію принципово спрощеною, а тому – неправильною.

Відстоювати можливість особи отримати право володіння, а зрештою і власності на річ можна кількома способами. Перший із них – набуття права власності на річ у момент її передачі неправомочним відчужувачем добросовісному набувачеві. За таких обставин взагалі виключається віндикаційне домагання до фактичного володільця речі, оскільки він одночасно на час розгляду спору буде і власником. Таким чином унеможливується сама ідея захисту права попереднього власника, носієм якого він наразі не є. Іншим способом захисту від вимог про повернення речі, яким має право скористатися навіть недобросовісний набувач, є сплив позовної давності. Ще одна опція з тим же результатом – закінчення належного перебігу давнісного набувального строку і отримання у зв'язку з цим власності на майно.

Що ж стосується заперечення проти віндикації добросовісного окупанта у способи, передбачені законом, то вони якраз

¹Такий підхід виключить можливість зловживання правом з боку власника чи інших осіб, які можуть досить часто пред'являти до володільця віндикаційні позови і таким чином штучно затягувати тривалість набувальної давності.

всупереч своїй назві ніякого відношення до виндикаційного процесу не мають. Адже, якщо суд, розглядаючи позов особи, що вважає себе власником спірного майна, встановить, що передбачені ст. 388 ЦКУ заперечення (оплатність відчуження речі, відсутність дефекту волі первинного власника чи першого титульного володіння при вибутті від них майна) дійсно мали місце, то буде визнано, що набувач став власником отриманої від неповноважного традента речі ще від терміну її отримання. Тому захист права власності у виндикаційний спосіб не відбудеться у зв'язку із неналежністю відповідного права позивачеві. Коли ж майно внаслідок розгляду виндикаційного домагання відбирається у добросовісного відповідача на користь позивача – власника, це свідчить про те, що насправді у фактичного володільця річчю не було необхідних заперечень проти виндикації, хоча він, можливо, про це і не знав. Але в будь-якому разі такі заперечення об'єктивно не існували, тож вони не можуть бути способом захисту набувача.

Слід піддати обґрунтованій критиці теоретичні положення науковців, які неправильно по суті трактують правове співвідношення набуття права власності добросовісним окупантом від неповноважного відчужувача та отримання власності внаслідок спливу набувальної давності. Неправими в цьому сенсі є ті дослідники, які відстоюють теорію «процесуального обмеження виндикації». Згідно неї правило ст. 330 ЦКУ та відповідні норми зарубіжних легіслатур вирішують виключно питання щодо задоволення чи відхилення виндикації і не мають відношення до переходу до набувача права власності. Згідно з цією концепцією власність добросовісним володільцем може набутися виключно за давністю належного утримання чужого майна (В.В. Ровний, К.И. Скловский, С.В. Моргунов). Вбачається, що подібний підхід здатний звести нанівець усі доктринальні та законодавчі намагання поживити діловий оборот за рахунок усталення власницьких відносин.

Також неправильним виглядає юридичний варіант, за яким узукація при вирішенні долі набутого від неповноважного традента майна взагалі неприпустима. Ця теза є хибною, тому що ґрунтується на помилкових юридичних посилах: давнісний володільця (узукацієнт) не захищений від домагань осіб, які мають титул, а добросовісний набувач, який за цією концепцією трансформується у власника з моменту визнання у судовому порядку обґрунтованості проти виндикації, навпаки, захищений проти таких осіб (Д.О. Тузов). Про теоретичні неузгодженості вказаної моделі, яка ув'язує час визнання добросовісного набувача власником із моментом судового вирішення спору, що взагалі невідомо, чи відбудеться, вже вказувалося у цій праці.

З проведеного дослідження можемо зробити певні **висновки**. Так, доцільно стверджувати про наявність в сучасному українському цивільному законодавстві правової підстави для нетитульного володіння чужою річчю. Це і не дивно. Адже з положень глави 31 ЦКУ, яка веде мову про регулювання нормативно санкціонованого права володіння чужим майном, ніяк не слідє її застосування виключно до титульних володільців. Тому, за великим рахунком, нетитульне володіння чужою річчю може бути віднесене до інших речових прав у контексті змісту ст. 395 ЦКУ. Відповідно до ст. 396 Цивільного кодексу, вказані у попередній нормі суб'єкти мають право захистити свої права усіма законними способами, в тому числі і від власника. В цьому контексті єдино продуктивним виглядає цивілістичний посил, згідно з яким чинні правові акти покликані регулю-

вати не якесь абстрактно існуюче, випадкове явище, об'єктивний стан матерії, а конкретний соціально допустимий рівень взаємодій, які хоча і виникли всупереч праву, але з огляду на їхню специфіку заслуговують на нормативну забезпеченість та охорону.

Закон регламентує статус майна, набутого від неповноважної особи добросовісним суб'єктом, таким чином, щоб забезпечити баланс інтересів неволодіючого власника і володіючого набувача. При цьому презумується добросовісність останнього. Досягати зазначеного вище балансу інтересів покликані нормативні чинники, що формують межі та підстави виндикаційного процесу. Тому відбулося розмежування окремих підстав виндикації, надавши наявності одних із них статусу обставин, що дозволяють заперечувати проти вимог про витребування майна від добросовісної особи, а інші такого статусу не отримали. За основу тут було запропоновано взяти принцип вини власника: одна справа, коли він припустився недбалості при виборі титульного володільця (вина присутня), інша – якщо майно вилучили поза волею чи всупереч волі власника (тут про вину останнього не йдеться). Такий розподіл, попри певну його умовність, і був покладений в основу оцінки критеріїв для обмеження виндикації.

Література:

1. Омельченко О.А. Римское право. Изд. 2-е, исп. и доп. М. : Остожье, 2000. 208 с.
2. Асаул А.Н., Карасев А.В. Экономика недвижимости : учебное пособие. М. : МИКХиС, 2001. URL: <http://www/aup.ru/boocs/m76/prilog.htm>.
3. Малени Н.С. О законности в условиях переходного периода. Теория права: новые идеи. М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. Вып. 4. С. 26–32.
3. Igering. Entwicklungsgeschichte des rom. Rechrs. Leipzig : Breitforf & Bartel und Dunder & Bumbrot, 1894. 124 s.
4. Гуйван П.Д. Набуття права власності за набувальною давністю та його відмінність від отримання власності при купівлі майна у неповноважного відчужувача. *Приватне та публічне право*. 2017. № 3. С. 41–43.
5. Лоренц Д.В. Виндикация: юридическая природа и проблемы реализации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2008. 27 с.

Guyvan P. Vindication mechanism as a way to protect untitled possession and an element of possessory protection

Summary. The scientific article is devoted to the study of the question of the certainty of the legal status of a person who holds someone else's property without a proper legal title. The relationship between two similar in content, but different in consequences and temporal manifestations of the material and legal mechanisms of acquisition of property rights: when buying a thing from an unauthorized alienator and the statute of limitations. The vindication mechanism of claiming one's own thing from someone else's illegal possession is considered in detail.

It is emphasized that it is the most balanced tool, which, on the one hand, allows you to return the lost property to its owner, and – on the other – protects the bona fide owner from the general requirements of the negligent owner. The effectiveness of vindication depending on the filing of a claim within the statute of limitations, the good faith of the occupier and the circumstances of the disposal of the disputed property from the possession of the owner. It has been established that the good faith of the ancient holder

is important only when it existed at the time of occupation and it is presumed. Also, the result of such a claim significantly depends on the time of filing the claim (within the statute of limitations or not).

The assessment of the mechanism of objection against vindication in the sense of its positioning as an element of possessory ownership protection is given. It was concluded that these protective tools are relevant only in the event that there was a defect in the disposal of property from the owner's possession and the statute of limitations on the requirements has not expired. Otherwise, the purchaser will be considered as such that under the rule of Art. 330 of the Civil Code of Ukraine acquired property at the time of receipt of the thing from

an unauthorized seller and vindication in court is impossible in essence.

When the statute of limitations has expired, the property remains with the owner for this reason, the resolution of the dispute does not require the use of the mechanism of objection against vindication. The author's vision of the consequences of the expiration of the acquisitive prescription and their difference from the acquisition of property by the untitled occupant at the moment of receiving the thing from the unauthorized alienator is also expressed in the work.

Key words: vindication, possessory protection, objection against vindication.